

Політична модернізація: згусток протиріч

Володимир Холод,

кандидат історичних наук, професор
кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Української академії банківської справи

У статті розглядаються цільові настанови теорії політичної модернізації і робиться висновок щодо неможливості використання загальних рекомендацій теорії для жодної країни в конкретиці її проблем.

Будь-яка теорія містить у собі звабний ґрунт для критики, а особливо та, що актуалізується в поточній політиці. Окремі її положення можуть підтверджуватися і, навпаки, її невідповідності практиці змушують шукати недосконалості в самій теорії.

Наприкінці 1950-х років у межах порівняльної політології з'явилася теорія політичної модернізації. Помітний вклад у її розвиток зробили Г. Алмонд і Д. Пауэлл („Порівняльна політологія. Підхід з позицій „концепції розвитку”, 1966 р.), С. Ейзенштадт („Модернізація: протест і зміна”, 1966 р.), С. Гантінгтон („Політичний порядок у суспільствах, що змінюються”, 1968 р.), Л. Пай, Дж. Лапаломбара, С. Верба. У підсумку теорія перетворилась на обґрунтування певної загальної моделі глобального цивілізаційного процесу.

Суть цієї теорії-моделі полягає в аргументованому описі характеру і напрямів переходу від традиційного до раціонального суспільства в результаті взаємодії „тріади” глобальних факторів - науково-технічного прогресу, соціально-структурних змін і перетворення нормативно-ціннісної системи.

Теорія прагне пояснити джерела й загальну технологію політичних змін, спрямованих на вирішення завдання ще однієї „тріади” - раціоналізацію влади, створення диференційованої політичної структури і забезпечення масової політичної участі. У ній не знайдемо таких понять, як „капіталізм” чи „соціалізм”, а якість політичної системи обумовлюється не характером соціально-економічної формації, а типом осучаснення - способом переходу від панівних у суспільстві традиційних цінностей до сучасних раціональних структур.

Теорія модернізації - інтегральна складова „соціології розвитку”,

джерелами якої були концепції М. Вебера, Ф. Тенніса і Т. Парсонса [24; 22; 21]. Змістовим стрижнем теорії стали два типи модернізації: 1) оригінальна (або спонтанна) модернізація характерна для країн, що пережили перехід до раціональних соціальних структур через тривалий внутрішній процес (Англія, США, Німеччина, Франція і т. д.); 2) вторинна (або віддзеркалена) притаманна відсталим країнам, які використовують досвід передових держав; це осучаснення „навздогін”; основний фактор вторинної модернізації - соціокультурні контакти цих країн з центрами індустріальної та постіндустріальної культури.

Це теоретичне, по суті, обґрунтування сучасного політичного процесу, оскільки модернізація розглядається як зростання спроможності політичної системи постійно та ефективно адаптуватися до нових взірців соціальних цілей і створювати нові види інститутів. Їх нова якість проявляється в тім, що вони нібито забезпечують не тільки контроль над ресурсами, але й канали для дійового діалогу між урядом і населенням.

„Дійовий діалог” однозначно передбачає відмову від авторитарних і квазідемократичних моделей розвитку. Тут дисонує поширена в 1970-і роки в політології Заходу ідея „ефективності політичних систем”, котра розглядалася як здатність забезпечити політичну стабільність і соціально-економічний розвиток незалежно від засобів, що застосовуються [13, с. 6]. Її суть на реальному тлі утвердження в Латинській Америці правоавторитарної моделі „залежного розвитку” американський політолог Т. Цурутані визначає в такий спосіб: „Мета розвитку не свобода, а порядок” [23, с. 174].

Розведення понять свободи і розвитку подибуємо і в працях політологів країн, що розвиваються. Так, нігерієць Б. Нвабузе відносить монархічні африканські республіки, в яких президент проголошується довічним главою держави, до типу „парламентарного президенціалізму”. Він вважає, що, перехворівши на „дитячі хвороби” месіанізму і харизматизму, такі системи через певний час стануть реально демократичними [20, с. 430].

Цільові настанови модернізації в її теоретичному вираженні досить ґрунтовні й до багато чого зобов'язують. Перелічимо їх „згори до низу”.

1. У політичній системі формується здатність до акумулювання претензій і вимог різних соціальних груп, і звідси - здатність до створення відповідних інститутів для регулювання соціальних процесів.

2. Зростання централізації урядових функцій.

3. Формування та швидке зростання раціональної політичної бюрократії.

4. Мобілізація соціальної периферії, активізація участі в політиці шляхом розширення виборчих прав і розвитку вільної преси, формування опозиційних партій і добровільних асоціацій.

5. Поява конкуруючих політичних організацій, котрі поширюють свій вплив на різні функціональні сфери. До них, у першу чергу, належать

політичні партії, які, незалежно від суспільного ладу, сприяють „легітимній” презентації настроїв всіх шарів суспільства й підтримці в ньому „порядку” [10, с. 94 - 95, 115].

Впадає в око домінування прагматизованих настановлень, що визначають технологію „осучаснення”. Суть „відкритого суспільства” у К. Поппера й Дж. Сороса полягає в тому, що не передбачається жодного духовного завдання. На відміну від закритого (традиційного) суспільства, що розрізняє добро й зло, в „суспільстві вищої стадії соціальної організації” домінує ідея „недосконалого розуміння” [6, с. 129 - 130]. Інакше кажучи, апологети модернізації покладаються на відносність духовних цінностей.

Когорту авторів цієї теорії не побачимо серед розробників законів політичного життя; вони, на нашу думку, з оптимізмом зазирають у майбутнє країн, що модернізуються, децю ігноруючи сьогодення, яке рясніє протиріччями і проблемами, для вирішення яких потрібно буде не одне десятиліття.

Розглянемо в критичному ключі базові настановлення осучаснення, починаючи „знизу вгору”, щоби показати труднощі заданого теорією алгоритму перетворень.

(5). Появі політичних організацій, спроможних конкурувати й поширювати свій вплив у суспільстві, має передувати поява безлічі неполітичних структур. Саме вони (й тільки вони) визначають зрілість громадянського суспільства. Без них політичні організації ніколи не зможуть конкурувати на цивілізованому рівні й організувати свій вплив у суспільстві. Без наявності неполітичних структур політичні організації можуть впливати тільки самі на себе, загострюючи конфронтацію між собою непродуктивними для суспільства акціями. Тут можлива одна формула: спочатку в повному обсязі самореалізується асоціативна здатність громадянського суспільства в трьох його сферах - економічній, соціальній та ідеологічній, а лише потім мають з'явитися політичні організації. У протилежному випадку виникне деформаційна диспропорція між неполітичною й політичною сферами, як, наприклад, в сучасних Україні і Росії.

(4). Як засвідчила невдала „перебудова” в СРСР, „джин свободи”, випущений з ініціативи партійного істеблішменту, посилений строкатими ЗМІ й структурований у всілякі асоціації, ліги, спілки, об'єднання тощо, найчастіше ефемерні, не забезпечив конструктивної якості оновленню політичної надбудови соціалізму з „людським обличчям”. Автори теорії модернізації не врахували, як мінімум, співвідношення формальної кількості і фактичної якості в будь-якому оновлювальному процесі.

(3). У жодній країні не було явного дефіциту політичної бюрократії. Все „надпитання” полягає в рекрутуванні раціональної бюрократії. І тут виникають запитання: звідки рекрутувати і як забезпечити раціональну якість цієї бюрократії? Автори теорії „осучаснення” явно захопилися

дозованим утопізмом М. Вебера про „раціональну рутинізацію”. Дж. Шумпетер більш конкретний – він вказує на „середні класи” як постачальника кадрів для держбюрократії. Але й це зовсім не гарантія виникнення раціонального менталітету в оновлюваного функціонального апарату.

Американець Л. Мемфорд зазначає, що класична бюрократія нічого не породжує: її функція – передавати без змін і перекручень накази, що надходять згори, з головного штабу [4, с. 95]. Л. Ерхард більш категоричний: перевантажений бюрократичний апарат поглинає значну частину національного доходу, а досягнення державного господарства, яке функціонує за наказом згори, не можуть бути кращими, ніж при ринковому господарстві [8, с. 199 - 209].

(2). Є три слова, що утворюють змістово небезпечний логічний ланцюжок: централізація, концентрація, етатизація. Слово „концентрація” ми розглянули у відповідному законі; „етатизація” означає суцільне одержавлення. Нейтральне слово „централізація” слугує вихідним плацдармом для подальшого „розгортання” раціональної бюрократії, що сформувалася. Сутність бюрократизму проявляється у свідомій дезорганізації суспільної системи у своїх інтересах [2, с. 445]. А це призводить до етатизації; для цього потрібна лише ідеологічна оболонка й „момент кризи”: він виправдає необхідність централізації за будь-якої нагоди. Прецедентів того й іншого доста.

(1). Політична система, спроможна акумулювати вимоги різних соціальних груп на своєму „вході” – не є її завершена якість; головна її місія полягає в досягненні балансу між „входом” і „виходом”, а кількість створюваних або вже створених інститутів для регулювання соціальних відносин ще не забезпечує позитивної якості всій системі. Авторам теорії слід було б показати „зону протиріч” у традиційному суспільстві й еволюційне їх „зняття” або вирішення в ході модернізації. Модернізація в їхньому тлумаченні не еквівалентна революції, вони її розуміють як еволюцію; вона, тим не менше, наражається на дуже серйозні протиріччя:

1) конфронтація універсальних стандартів (ринок, плюралізм, багатопартійність) і традиційних цінностей: перші необхідні для формування громадянського суспільства взагалі та для економічної ефективності зокрема; другі визначають політичну лояльність і національну єдність; раціональним соціально-політичним силам, до яких належать всі „модернізатори”, протистоїть віра в колективну унікальність національної єдності (вона фундаменталістська за своєю суттю); африканський соціолог К. Догбе висунув ідею про те, що в Африці діє унікальна соціальна філософія „ми-ізм”. Згідно з логіки африканця: „Я існую, тому що існуємо ми”. Відтак африканський світ керується „ми-законом”, „ми-логікою”. Згідно з „ми-ізмом”, соціальна діяльність не є такою, якщо не спрямовується на згуртування групи [11, с. 797];

2) синдром модернізації – це суперечлива взаємодія між процесом диференціації ролей, статусів і функцій у політичній системі, імперативами рівності й можливостями системи, що модернізується, до інтеграції цих ролей, статусів і функцій. Це означає, що рішення і дії на „виході” системи поки що не відповідають рівню вимог, що вимагаються на „вході”, а тим більше – на етапі різнобічних структурних перетворень. Цей дисбаланс є об’єктивною основою трьох „мінімальних” криз – мінімальних за кількістю, але не за масштабами прояву.

Криза легітимності виникає з прозаїчної причини – внаслідок розбіжності або неузгодженості цілей і цінностей реформаторського режиму з уявленнями більшості громадян про необхідні форми й засоби оновлення соціального регулювання, норми справедливого управління, розподілу тощо. Ця криза генетично пов’язана зі змінами в період зламу соціальної структури, коли статусу найважливіших консервативних (традиційних) інститутів загрожує небезпека, а зростаючі вимоги основних соціальних груп політична система належно не сприймає.

На це звертає увагу англійський соціолог Р. Мартін. Саме припущення про автоматизм подолання дисфункцій, що виникають, відзначає він, відображає механістичну обмеженість спроб функціоналістів пояснити соціальну зміну. Якщо процес пристосування автоматичний, то чому тоді порушується відповідність даної ціннісної системи навколишньому середовищу [17; 15; 21]?

Автори теорії пропонують низку дуже загальних заходів для зміцнення легітимності режиму, зокрема, надбання легітимності шляхом реальної демонстрації ефективності запроваджуваних реформ.

На нашу думку, вторинна модернізація лише тоді викличе позитивну реакцію у населення, коли результати реформ в економіці різко перевершать досягнуті раніше, а нові форми власності стануть стимулом до розширення соціальної бази перетворень. Вирішальним фактором стане економічна ефективність режиму, як це відбулося в економічних „драконів”. Однак для жодної країни з її конкретними проблемами не можна застосовувати загальні рекомендації цієї теорії: традиційні суспільства у своїх вихідних параметрах надто відрізняються одне від одного, щоб стати об’єктом-реципієнтом пропонованої технології перетворень.

Один з прогнозів розвитку СРСР у 1980-і роки, підготовлений у центрі стратегічних і міжнародних досліджень Джорджтаунського університету (директор проекту Р. Бірнс) базувався на методологічному посиленні впровадження різних моделей індустріальної модернізації. Необхідність змін в СРСР була підготовлена саме успіхами в модернізації традиційного суспільства. Здійснивши цю трансформацію, вважав Р. Бірнс, радянські лідери саме в ті роки мали вирішити, як пристосувати політичний порядок до необхідності змусити нове суспільство ефективно працювати [9, с. 423].

На обмеження можливостей абсолютизації західноєвропейського досвіду й заснованих на ньому теорій для Росії вказує Т. Макденіел [18, с. 13].

Відзначимо, що ці автори одностайні у визнанні необхідності реформування політичного порядку в Росії.

Забезпечення легітимності можливе також шляхом залучення на свій бік консервативних елементів модернізованого суспільства. Це досягається коштом поступовості реформ і гарантії збереження досить високого статусу впливових традиційних інститутів і груп навіть після втрати ними влади. До них належать представники сімейних кланів, церковних структур, силовики, армійський генералітет. У теорії немає чіткої вказівки щодо цього, і це в принципі неможливо, адже ті інститути й до модернізації мали не однакове становище в традиційному суспільстві. Тому нейтралізація їх опору з наступним залученням на бік реформаторського режиму повинна здійснюватися „точково”.

Поділ джерел влади - один з важелів її стабілізації. У демократичних суспільствах соціально-правове джерело влади - в загальній згоді дотримувати норм, заснованих на цінностях політичної системи й конституції. Тут політична система як сукупність стійких принципів перебуває поза сферою політичної боротьби за основні принципи устрою соціальної системи: зміщення лідера і його партії ще не означає кризи всієї системи. У перехідних традиційних суспільствах - все навпаки: джерело влади й представник влади ототожнюються населенням. Тому невдоволення урядом може призвести до гальмування реформ і зміни режиму, що встановлюється. І знову „гола” констатація: у теорії не диференційовано рівнів „культури підпорядкування”. Пропонована формула: „Люди чекають від політичної системи послуг, але побоюються її зловживань” явно розпливчата. Традиційні системи володіють не тільки в різному ступені диференційованими урядово-політичними структурами, але й різними культурами. Саме культурна секуляризація „розводить” строкату сукупність країн, що розвиваються, по різні боки гострої кризи легітимності [16, с. 120].

Криза участі обумовлена тим, що на етапі модернізації зростає чисельність суб'єктів політики, що конкурують з політичними лідерами за доступ до прийняття рішень. Звідси неодмінна вимога для політичної системи перехідного суспільства: вона має, в першу чергу, враховувати плюралізм інтересів, що виник, задовольнити їх й інтегрувати в річище перетворень.

Тут виникають дві небезпеки. З одного боку, штучне створення перешкод для доступу до влади нових суб'єктів політики може викликати радикалізацію їх вимог і дій стосовно усунення від влади реформаторів. З іншого боку, розширення політичної участі неминуче посилює можливості впливу маргінальних прошарків на владні структури. Ці прошарки завжди переважають у процесі зламу соціально-класової структури. Вони є

носіями традиційних цінностей, але залишаються „однією ногою” на цінностях оновлюваного суспільства. В цьому полягає непередбачуваність цих прошарків. Маргінал як „політична людина” не заангажований на цінності оновлюваної політичної системи й у період змін користується всіма „благами” „негативної свободи”. Це тип „вільного стрільця” [1, с. 105]. Він неспокійний і агресивний, схильний до авантюр, піддається демагогічному впливу.

Маргінальний консерватизм може взяти гору над інноваціями реформаторського центру. Маргінали не здатні сформувати зі свого середовища продуктивну еліту; вона може бути тільки антиелітою (маргінальною елітою). Егалітаристська психологія, притаманна малокваліфікованим групам або групам, що втрачають свою кваліфікацію внаслідок „вимивання” традиційних ремесел і професій, може стати основною перешкодою на шляху впровадження ринкових відносин.

Автори теорії не враховують також ступінь соціальної ефективності державного патерналізму, що побутував у традиційному суспільстві, але ж він може стати критерієм порівняння рівнів життя, оскільки в соціалізації буде переважати не інтеріоризація (через свідомість) того, що відбувається, а адаптація (через психо-фізичні відчуття).

Російський філософ М. Лосський залишив у спадщину сучасним „модернізаторам” висновок-застереження: прискорене реформування не забезпечує вищого щабля розвитку суспільства, а руйнує досягнуте раніше [3, с. 225]. Адаптація обертається в цьому випадку фрустрацією, що реанімує консервативні настрої в окремих сегментів суспільства, що реформується.

Уразливим місцем теорії є також брак прогностичних моделей модернізації багатонаціональних країн. У них включення в активну політику соціальних груп, які претендують на участь у владних структурах, ставить перед реформаторським центром надзавдання збереження територіальної цілісності і єдності федеральної держави.

Криза врегулювання конфліктів є результатом взаємоперетину й накладання одне на одного криз легітимності та участі. Її генеза, зокрема, пов'язана зі зламом авторитарних і тоталітарних структур і режиму всезагальної зарегульованості, що дає потужний початковий імпульс „негативної свободи”. Як відомо, у негативному значенні свободу розуміють як непримусовість, скасування обмежень стосовно особистості, як можливість діяти на свій розсуд. Сценарій такої кризи розвивається не за єдиними правилами у вигляді „ігор”, „дебатів” [7, с. 8 - 9] чи за прецедентом-алгоритмом, що ускладнює її вирішення.

Творцям теорії належало б вказати на те, що прояви „негативної свободи” особливо небезпечні в середовищі маргіналів і близьких до них прошарків. Причинно-наслідковий механізм цієї кризи багатоликий і досконало не досліджений, однак відомо, що „негативна свобода”

проявляється, зокрема:

- у переломленні політичних ініціатив і інновацій у відповідному соціокультурному середовищі та їх деформації поза досяжністю центральної влади; ці деформації можуть набрати однозначно руйнівного характеру;
- у посиленні впливу місцевих структур - партій, рухів, організацій, їх прагненні звільнитися від впливу центру;
- у посиленні орієнтації населення на регіональні та національні норми й традиції, а не на центр.

Суть кризи полягає у вкрай слабкому проникненні центральної влади в різні сегменти соціального простору й віддзеркалює протиріччя, що виникають при намаганні правлячої еліти провести свої рішення у всіх сферах соціального життя. В умовах модернізації суперництво груп за ресурси влади, за панування тільки „своїх” цінностей і владних повноважень призводить до появи безлічі центрів впливу. Вони одержують можливість змінювати на свою користь зміст управлінських рішень центральної влади.

Професіоналізація управління обумовлює зростання всевладдя бюрократії. Дослідник американської бюрократії Ф. Ріггз вказує на можливе перетворення бюрократії на правлячу еліту з можливостями вирішального впливу на всі політичні рішення, до яких вона причетна [5, с. 93]. Доповнимо Ф. Ріггза: на регіональному і локальному рівнях влади ця підміна повноважень політичного істеблїшменту небезпечна розпадом функціональності всієї системи влади.

Індійський учений А. Бхатт відзначає посилення в Індії індивідуальної мобільності поза кастовою системою, зменшення позитивної кореляції між аскриптивним і досягальним статусом поряд з випадками протилежного характеру: утворенням міжкласових об'єднань, що діють як політичні союзи [12, с. 38].

Це криза інклюзивності (англ. inclusive – „той, що включає в себе”), що означає послідовне падіння активності прийнятих центром рішень на нижчих рівнях влади. Так, у Росії постійно виникають і відтворюються протиріччя між федеральним урядом і суб'єктами Федерації; їх породжує й падіння престижу Кремля, і конституційні прорахунки при визначенні прерогатив регіональної влади. Як суб'єкти Федерації виступають держави (21 республіка), адміністративно-територіальні державні утворення (6 країв, 49 областей, 2 міста федерального значення) і національно-територіальні державні утворення (10 автономних округів, 1 автономна область). Однак деякі області за своїм економіко-політичним потенціалом значно перевершують республіки, володіючи при цьому обмеженими, порівняно з ними, правами в місцевому самоврядуванні. Звідси й природний потяг цих суб'єктів федерації до „самоавтономізації”, і тертя з московською владою.

В унітарних державах така криза менш помітна, однак її прояви

очевидні, скажімо, й в Україні. У цьому випадку необхідна модифікація політичної системи шляхом внесення поправок і доповнень в Основний Закон, у його розділ, що регулює відносини центральної й місцевої влади. Це - інституціональна криза, її джерела на просторах СНД виникли ще в радянській політичній системі. У її основі був принцип зрощення всіх гілок влади й концентрації їх у руках правлячої партії. Формально в СРСР існувала представницька система в особі Верховної Ради (радянського парламенту), була судова влада, але всі вони мали вторинний статус і повністю контролювалися КПРС.

В умовах повної монополізації влади однією партією не існує чіткої регламентації й інституціоналізації політичного процесу, раціональної технології прийняття політичних рішень. В радянській федерації панував абсурд: всі рішення приймалися партією, але від імені народу і федеральної держави.

Теорія політичної модернізації, на нашу думку, не дає відповіді стосовно більшості проблем, що виникають у ході модифікації політичної системи суспільства й обумовлених нею зрушень у соціально-економічній та ідеологічній (духовно-моральній) сферах. Як відзначає індійський політолог С. Махешварі (на протипагу твердженням західних авторів), політична система суспільства, що розвивається, не перебуває в стані стійкої рівноваги, оскільки між діючими в ній силами не досягнуто консенсусу з основних цілей та ідеологічних орієнтирів, що скеровують процес політичного розвитку [19, с. 30 - 35]. Гвінеєць А. Янсане вказує, що навіть стійкість політичної системи для країн, що розвиваються, означатиме лише збереження й відтворення відсталості [21, с. 504].

У цій теорії не згадуються такі поняття, як „капіталізм” і „соціалізм”, але це всього лиш „ненавмисна хитрість”: всім перетворенням в традиційному чи посттоталітарному суспільстві, що реформується раціонально-свідомими зусиллями, притаманні всі характеристики, що утворюють „класичний” капіталізм. Навіть в епоху конфронтації двох наддержав відгомін цієї теорії вчувався у висловлюваннях Дж. Кеннеді про необхідність вирощування пагонів свободи в найменших тріщинах залізної заслони.

Теорія „доторкається” до лабіринтів перетворень, здійснених нині процвітаючими країнами. Але шлях цих перетворень був досить тернистим і суперечливим. Він не вкладається в рамки „вторинної” модернізації, що рекомендується нею. Соціальні втрати, яке супроводжували державну централізацію буржуазного суспільства, що формувалося, „первинне” нагромадження капіталу, неоднозначний період „грюндерства”, репресії проти перших робітничих і демократичних організацій „з глибини” - все це лишилося „за кадром”. Це, природно, знижує реальну значимість теорії в її прикладній якості.

Теорія лише оснащує найзагальнішими орієнтирами й вказує на „вузли

протиріч”, з якими так чи інакше доведеться зустрітися всім країнам, що модернізуються. Втім, звинувачувати авторів теорії за створення модельного бачення модернізації в її уможлядному „анатомічному інтер’єрі” з усіма деталями й частковостями не можна, як і не можна звинувачувати практичну політику в її сваволі та „дивній” закономірності. Глобалізація „обігнала” цю теорію, порушивши питання про формування свідомості (high hume) лідером „інформаційного суспільства” і створенні таких метатехнологій, які виключають саму можливість залучення країн, що модернізуються, у відносини конкуренції.

Трохи „втішає” переосмислення вихідної ідеї девелопменталізму 1960-х років про безпосередню лінійну залежність між рівнем економічного розвитку суспільства і ступенем модернізації його політичної системи.

Виявлення закономірного в політичній практиці будь-якої країни не може здійснюватися шляхом екстраполявання „чужого” досвіду. Мексиканський соціолог Л. Сеа визначає два варіанти концепції модернізації – расово-націоналістичні за своєю суттю – „метисний” у Мексиці та „креольський” в Аргентині [15, с. 273]. У їх основі концепція „ендогенного розвитку”, що дзеркально відображає реакцію общинного селянства на наступ капіталізму.

На нашу думку, оптимальним варіантом аналізу процесу модернізації є виявлення закономірного в діяльності суб’єктів політики, функціонуванні інститутів, взаємодії політичної сфери й громадянського суспільства, в інтеракціях партій, рухів і груп тиску.

Література:

1. Амелин В. Н. Социология полтики. – М., 1992.
2. Историки спорят. – М., 1988.
3. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра. – М., 1991.
4. Мэмфорд Л. Миф машины // Утопия и динамическое мышление. – М., 1991.
5. Риччз Ф. В. Бюрократизм и конституция // СОЦИС. – 1994. – № 4. – С. 93.
6. Сорос Дж. Сорос о Соросе. Опережая перемены. – М., 1996.
7. Фишер Р., Юрии У. Путь к согласию, или Переговоры без поражения. – М., 1990.
8. Эрхард Л. Благосостояние для всех. – М., 1991.
9. After Brezhnev. Sources of Soviet Conduct in the 1980. – Indiana University Press. Bloomington, 1983.
10. Almond G., Powell J. B. Gr. Comparative politics: a developmental approach. Boston: Little, Brown Z. co., 1966. – 348 p.
11. Anthropos. – N.Y., 1980, № 56. – P. 797.
12. Bhatt A. Caste, Class, and Politics: One Empirical Profile of Social

політичні інститути і процеси

політичні інститути і процеси

Stratification in Modern India. - Delhi, 1975.

13. Conflict and Control: Challenge to Legitimacy of Modern Governments. L., 1979.

14. Decolonization and Dependency: Problems of Development of Afro-Society. - L., 1979.

15. **Сea Л.** Философия американской истории. - М., 1984.

16. **Kothari R.** Democratic Policy and Social Change in India: Crisis and Opportunities. - Bombay, 1976.

17. **Martin R.** The Sociology of Power. - London; Boston, 1977.

18. **McDaniel Tim.** Autocracy, Capitalism and Revolution in Russia. - University of California Press. Berkley; Los Angeles; London, 1988.

19. **Maheshwari I.** Comparative Government and Politics. - Agra, 1983.

20. **Nwabueze B.** The Presidentialism in Commonwealth Africa. - L., 1974.

21. **Parsons T.** Politics and social structure. - N. Y.: Free Press; L.: Macmillan, 1969.

22. **Toniens F.** Gemeinschaft und Gesellschaft. - Leipzig, 1932.

23. **Tsurutani T.** The Politics of National Development: Political Leadership in Transitional Societies. N.Y., 1973.

24. **Weber M.** Wirtschaft und Gesellschaft. Tubingen, 1925.